

STIG STRÖMHOLM:

Sverige 1974: varmt eller kallt?

Professor Stig Strömholms artikel innehåller en jämförelse mellan kapitalism med frihet och socialism med tvång. Mot det senare är vi på väg. Det sker en snabb maktöverföring inom det svenska samhället. Vi är på glid bort från jämviktsläget mellan offentlig och enskild makt, vilket förr var en accepterad ordning. Det sägs att vi i stället skall få något som kallas demokratisk socialism, men en sådan har hittills aldrig skådats i sinnevärlden.

Det finns alltså i vissa äldre sovvagnar på de svenska statsjärnvägarna en typ av värmeregylage för ångvärme som består av en fällbar spak, som kan lyftas upp och svängas över en halvcirkelformad skiva från bokstaven V, som får antagas betyda "varmt", till bokstaven K, vars innebörd är lika självklar. Värmen inställes genom att man fäller ned spaken och fixerar den i en skåra på inställningsskivan. Sådana skåror finns icke blott vid bokstäverna V och K utan är utplacerade med jämna mellanrum längs hela skivan. En plåtskylt lämnar emellertid följande upplysning: "För spaken hela vägen ut till V eller K. Mellanläge ger inte mellanvärme."

De skriftliga anvisningar som beledsagar tekniska och sanitära anordningar på våra upplyst förmyndaraktiga statsbanor brukar väcka löje oftare än eftertanke. I detta speciella fall synes texten (sedan man ägnat en stunds hjälplösa funderingar åt frågan vad som faktiskt händer med värmnivån om man nu trilskas med att ställa spaken i ett mellanläge) vara av mer intresseväckande slag.

"Mellanläge ger inte mellanvärme" — det finns mekanismer som är så konstruerade, att vi trots all vår strävan att undgå ytterligheter inte förmår hamna exakt på den punkt där vi önskar stanna. Har spaken satts i rörelse över en viss punkt, inträder en — kanske föga önskad — "full" effekt.

Det svenska samhälle i vilket sovvagnar som uttalar den kärva visdomen, att det antingen blir varmt eller kallt, alltså jämt framföres vid sidan av mer raffine-

rat utrustade vagnar, där elektroniken medger steglös inställning på önskad nivå, detta samhälle är också ett stycke ingenjörskonst. Som sådant har det ofta prisats som ett medvetet valt mellanläge mellan två extremer som vi för enkelhetens skull kan kalla kapitalism och socialism, fast detta är en nästan lögnaktig förgrovnig.

Doseringen av "varmt" och "kallt" i en så komplicerad mekanism som ett helt samhälle lär alltid förbli något som gradvis förändras även utan att någon fingrar på några reglage. Den bild av ett självvalt mellanläge, som fått sin första och internationellt kanske mest kända apoteos i Marquis W Childs' "Sweden — the Middle Way" (1 uppl 1936, 2 uppl 1947), kunde rimligtvis inte bestå utan vissa faktiska förändringar i årtionden. En annan sak är om man medvetet beslutar sig för att i sin idealbildning och "målsättning", för att nyttja en modern term, lägga om spaken åt något håll. Det förefaller nu, sedan ett antal år tillbaka, som om hos mycket starka krafter inom den i särklass starkaste politiska maktgruppen, socialdemokraterna, viljan att vrida spaken åt "V", som här får stå för "vänster", blivit allt starkare och alltmer artikulerad. Det blir allt vanligare att även framstående socialdemokrater betonar det marxistiska inslaget i rörelsens idéarv och talar för en "demokratisk socialism", som uppenbarligen anses vara något annat än den nuvarande "blandekonomin", även om det är svårt att få en klar bild av vad det egentligen är fråga om.

Den nya linjen

På en väsentlig punkt förefaller det möjligt att få någorlunda klara besked om vad kursförändringen innebär, ty den har redan börjat avsätta konkreta resultat. Det rör befogenhetsfördelning och beslutsprocesser i näringslivet. Den "nya linjen" har tagit sig uttryck bl a i regler om representation för anställda i företagens styrelse, i inrättande av sk arbetstagar-konsulter — ett slags revisorer som skall hjälpa de anställda att få bättre inblick i de företagsekonomiska problemen — och i redan genomförda regler, som starkt inskränker företagsledningarnas rätt att fritt anställa och framför allt avskeda personal.

Dessa åtgärder, av vilka ingen enskild kanske ter sig speciellt långtgående, har knappast mött något kraftigare motstånd från den borgerliga oppositionen. Icke desto mindre kan de otvivelaktigt anses innebära väsentliga förändringar i den svenska "maktbalansen".

Mycket länge tycks det ha varit nära nog en trossats inom den fackliga och politiska arbetarrörelsen att man skulle kämpa sig till största möjliga fördelar vid förhandlingsbordet, vid behov genom facklig aktion och i sista hand genom lagstiftning, men att man skulle avstå från anspråk på delaktighet i företagets ledning. I den socialdemokratiska propagandan har det också varit ett verkningfullt element att hävda, att den svenska "maktbalansen" krävde, att den ekonomiska makten, som i huvudsak tillhörde borgerskapet, måste uppvägas av politiskt

maktinnehav för arbetarna. Den nya linjen i socialdemokratisk politik rycker i själva verket undan marken under jämviktsargumentet. Det är förvånande, att detta argument inte mer energiskt utnyttjats av oppositionen för att påvisa just att man riskerar att glida bort från det jämviktsläge mellan offentlig och enskild makt som tidigare varit en allmänt omfattad formel.

Oppositionens försiktiga hållning kan tolkas på olika sätt. Säkert är att socialdemokratin med stor skicklighet fört fram partiella åtgärder, som med visst fog kan sägas gynna "löntagarna" i opposition till en grupp som man klokt nog avstår från att definiera alltför noga (klokt nog, ty i mycket stor utsträckning är det inte fråga om några enskilda kapitalägare utan om de tjänstemän i ansvarig ställning som skall försöka få industrins hjul att rulla — ofta "löntagare" i lika hög grad som alla sina medarbetare). Oppositionen vill inte gärna hamna i en situation, där dess företrädare framstår som motståndare till "löntagarnas" intressen. Men det kan också mycket väl förhålla sig så att stora grupper inom oppositionen faktiskt gillar den nya linjen. Det finns åtskilligt som tyder på det. Beträffande varje enskild åtgärd är det också svårt att finna starka och avgörande motskäl. Betraktar man emellertid det samlade fältet, kan det knappast råda tvekan om att de senaste årens ingrepp i de enskilda företagens beslutsprocesser och beslutsfrihet gradvis håller på att påverka den svenska blandekonomiska "maktbalansen".

Maktöverföring

Utvecklingen skulle i och för sig kunna tolkas inte som en *övergång* av makt från enskilda till offentliga eller kollektiva beslutare utan som en *uppdelning* av makt från små grupper, som haft mycket av den begärliga varan, till allt större, tidigare maktlösa kategorier. I viss omfattning är en sådan tolkning sannolikt befogad. Att en industrikoncerns anställda får möjlighet att påverka företagsledningens beslut innebär naturligtvis principiellt inte att de befogenheter, som denna ledning delvis mister, automatiskt överförs till centrala politiska eller fackliga makt-havare. Det kan också röra sig om en maktens "pulvrering", och en sådan har otvivelaktigt stark dragningskraft inte minst på en politisk opposition, som ganska allmänt fört upp decentralisering på sitt program.

Mot uppfattningen att det rör sig om maktfördelning, inte maktöverföring, kan emellertid riktas vissa invändningar, som vid närmare påseende visar sig mycket starka.

För det första måste en sådan finfördelning av inflytande bland tidigare maktlösa ske någorlunda likformigt inom båda de motstående maktcentra — det politisk-fackliga och det ekonomiska — för att inte balansen dem emellan skall rubbas. Decentralisering av beslutanderätt på det ena området utan motsvarande uppdelning på det andra medför i realiteten en försvagning av det förra och en förstärkning av det senare. Någon samtidig decentralisering av makt inom den

politisk-fackliga sektorn kan man emellertid inte gärna tala om. Tvärtom förefaller det uppenbart att den politiska makten ligger säkrare än någonsin i det politiska etablissemangets händer.

För det andra finns det ett starkt personellt och organisatoriskt samband mellan de makthavande politiska grupperna och de organisationer och personer, som tillföres nya befogenheter genom den nya linjen på arbetslivets område. Det är alls inte säkert att den makt eller de element av makt, som de tidigare på sitt område relativt oinskränkta makthavarna i näringslivet nödgas uppge, verkligen "pulvreras" och sprides ut över tidigare maktlösa "gräsrötter". Åtskilligt talar för att denna makt faktiskt överföres från en maktgrupp till en annan, till redan etablerade politiska och fackliga makthavare. Och därmed är balansen uppenbarligen rubbad.

För det tredje kan förskjutningen av maktbalansen diskuteras principiellt, i termer av frihet. Principiellt hållen debatt om blandekonomi och maktbalans satta i relation till friheten som samhällsligt värde och mål förekommer mycket sällan i den svenska offentliga diskussionen. Likväl borde detta vara ett ständigt aktuellt tema. Om vi antager, att det samhällsreliga klimatet inte är föremål för steglös elektronisk värmereglering — att "mellanläge inte ger mellanvärme" — borde omläggningen av spaken i socialistisk riktning ackompanjeras av ständig och vaksam analys av konsekvenser, även av skenbart ganska detaljbetonade åtgär-

der. Det är åt den frågan som återstoden av denna artikel skall ägnas.

Sven Lindqvists artikel

Det är därför med tillfredsställelse man tar del av de fåtaliga öppna och klara bidrag som faktiskt förekommer. Ett sådant bidrag var en artikel i Dagens Nyheter (den 10 mars 1974) av författaren Sven Lindqvist. Denne ställde just frågan om kapitalism och socialism i termer av frihetens värde. Hans tes var att socialismen, regelmässigt kombinerad med ofrihet, i vissa länder kan vara att föredraga, därför att frihetens pris där är för högt: det fria, kapitalistiska samhällssystemet klarar inte av ens elementära uppgifter till fromma för nödlidande och förtryckta människor. För Sveriges del antydde Lindqvist därmed motsatt slutsats.

Jag hoppas åtminstone, att mitt gillande inför Lindqvists artikel inte är betingat av att jag själv i annat sammanhang (i boken "Sverige 1972", s 16—29 och 347—388) ställt och ganska ingående försökt analysera samma fråga och att jag inte således helt enkelt ger efter för den reaktion, som ofta lär vara det estetiska och intellektuella välbehagets egocentrisk kärna: det belåtna igenkännandet. Även helt bortsett från egna försök är jag övertygad om att Lindqvists sätt att ställa problemet kapitalism—socialism och frihet—tvång är det bästa och intellektuellt mest hederliga.

Till denna analys vill jag knyta några kritiska reflexioner, eller kanske snarare

nyanseringar. Dessa tar enbart sikte på valsituationen i ett modernt västerländskt samhälle. Beträffande de länder, där politisk demokrati förenas med olidlig nöd och förnedring för kanske huvuddelen av befolkningen, är jag — djupt okunnig, det skall medges — beredd att följa Lindqvist så långt att ett socialistiskt system, om det nu verkligen kan undanröja detta onda, sannolikt ofta är att föredraga framför ett demokratiskt system som inte förmår komma till rätta med det.

Därmed är inte sagt att socialismen i sådana länder skulle vara något gott. Men den kan — under bestämda förutsättningar, som måste definieras från fall till fall — vara ett mindre ont.

Yttrandefrihet

Som kriterium på ett "fritt" samhälle använder Lindqvist i huvudsak förekomsten av eller bristen på yttrandefrihet. I en kort principiell analys är detta förmodligen, allt vägt och mått, ett gott val. Vissa invändningar förtjänar dock att framställas.

För det första är sannolikt i varje samhälle, tämligen oberoende av samhällssystemet, yttrandefrihetens gränser något som förhållandevis få människor stöter huvudet mot. Hur många som blir i tillfälle att verkligen konkret bedöma den faktiska yttrandefriheten beror på en mängd komplicerade förhållanden, som har ganska litet med formell yttrandefrihet att göra. I ett modernt industrisam-

hälle är självfallet bl a de ekonomiska institutionella och organisatoriska faktorerna, som bestämmer om tillträdet till medierna och kanalerna, i stor utsträckning avgörande för lämpligheten att nyttja yttrandefriheten som kriterium. Kanske lika viktiga är de olika förhållanden som determinerar "mottagningsberedskapen" för olika typer av information ute i samhället.

Som grov yttersta provosten är yttrandefriheten välvald. Där den verkligen saknas, är det säkerligen illa beställt med friheten. Men vill man nyttja den som kriterium för en mer nyanserad analys av de samhällen där den finns, måste man nog underkasta sig mödan att söka precisera vad den kostar de maktavande i ett sådant samhälle, dvs vilka risker för systemets och de härskandes fortbestånd och välmåga som dess utövning kan medföra. Man kan mycket väl tänka sig att ett hårt styrt och mycket ofritt socialistiskt samhälle, som varit etablerat under lång tid, kan kosta på sig en tämligen omfattande tryckfrihet, emedan den socialstrukturen och det bestående utbildningsväsendet har till följd att de politiska och intellektuella, som praktiskt kommer i fråga såsom enda nyttjare av yttrandefriheten, med stor säkerhet kan förvänta på sin höjd bedriva "lojal" kritik. På samma sätt kan naturligtvis en omfattande tryckfrihet i ett icke-socialistiskt land, där befolkningens avgjorda flertalet är analfabeter eller i varje fall i huvudsak otillgängliga för det skrivna ordet, vara mycket litet "kostsam" för regimen.

Det fria samhället

Vad som nu sagts om yttrandefriheten kan punkt för punkt appliceras på flertalet erkända mänskliga och medborgerliga fri- och rättigheter, tagna var för sig. Skall de duga som mer förfinade kriterier på ett "fritt" samhälle måste de studeras i en större samhällelig kontext. Avsaknaden av en eller flera är säkra bevis för ofrihet. Förekomsten av en eller flera säger inte så mycket, även om man utgår från att de faktiskt respekteras i den omfattning i vilken de tas i anspråk.

Sådana överväganden för över till andra krav på ett fritt samhälle och förskjuter accenten från sökandet efter enskilda friheter till en mer omfattande bedömning. Vill man mäta frihet kvantitativt, vilket ter sig svårt, måste man formulera väsentligt strängare och mer precisa anspråk på det fria samhället. Från precision måste jag avstå i detta sammanhang, men vissa generella antydningar kan ges.

Kanske vågar man säga, att ett sådant anspråk är att samhället tolererar en inte alltför snävt utmätt total frihetssfär kring varje medborgare men också kring varje grupp av medborgare. Med "total" menar jag, att offentliga myndigheter skall principiellt avstå från varje inblandning och styrning. Friheten måste effektivt kringgärdas av regler och organ, som möjliggör maximal rättssäkerhet. Den frihetssfären måste medge ett helt ostört beslutfattande i egna angelägenheter av icke helt trivialt slag, bl a på det område som de allra flesta med säkerhet kommer i

beröring med, nämligen det ekonomiska. Den fria sfären måste vidare, i vad avser grupper, vara så utmätt att den rymmer tillgång till meningsyttringar och även möjliggör en mottagande marknad för sådana. Ett helt samhällskontrollerat utbildningsväsen, som inte avstår från påverkan i kontroversiella ideologiska och liknande frågor, är exempelvis i hög grad ägnat att omöjliggöra uppkomsten av sådana grupperingar och marknader. Omfattande offentliga ingrepp i ekonomiska beslutsprocesser (till skillnad från offentlig kontroll över beslutens resultat) kan på samma sätt praktiskt taget undanröja förutsättningarna för ett fritt handlande.

Vad finns det för skäl att ställa krav av detta slag? Ett motiv kan väl vara att flertalet människor på det hela taget trivs bäst om de får råda över sig själva i betydande omfattning. Ett annat, att man eliminerar eller sprider riskerna för ödesdigra felbeslut genom decentralisering. Ytterligare ett är att man bäst stimulerar och nyttjar den kreativa förmåga som är ett villkor för överlevnad.

Sådana anspråk på frihet måste ganska säkert råka i konflikt med motstående hänsyn ej blott i ett socialistiskt samhälle utan också i ett sådant som vårt.

Det är inte bara det totalitära kollektivets krav som kommer i kläm. Även sådana — inte nödvändigtvis socialistiska — principiella programpunkter som strävan efter största möjliga jämlikhet måste stämmas av mot frihetens anspråk. Att dessa måste finslipas och eventuellt avvisas punkt för punkt är uppenbart. Ingen

förnuftig människa torde vilja ha tillbaka den tidiga liberalismens "svaga samhälle".

Planmässighet och kollektiv planering är ofrånkomliga i alla system. Kanske är den viktigaste skillnaden mellan "borgerligt" och "socialistiskt" inom texten den svenska samhälleliga ramen detta, att den förra attityden innebär att de under alla förhållanden nödvändiga frihetsinskränkningarna vidtas motvilligt, enligt principen "så litet som möjligt", medan den senare attityden innebär att de vidtas med tillfredsställelse, enligt principen "så mycket som möjligt". Den skillnaden är inte oväsentlig.

Demokratisk socialism

Lindqvist antyder på ett ställe förhoppningar om att "demokratisk socialism" skulle vara möjlig, fast han utan omsvep pekar på det väl belagda sambandet mellan socialism och intellektuell ofrihet. Att viss yttrandefrihet kunnat tillåtas på Kuba som Lindqvist skriver, är sannolikt just därför att den vid rådande förhållanden knappast skulle ha "kostat" regimen särskilt mycket (lika litet som yttrandefriheten i vissa sydamerikanska staters liberala skeden "kostade" mycket, då debatten fördes inom en numerärt obetydlig grupp intellektuella över huvudet på en analfabetisk massa).

Om "demokratisk socialism" kan man utan vidare säga, att den aldrig iakttagits i sinnevärlden. Förhållandet är inte något avgörande argument mot kombina-

tionens teoretiska möjlighet, men det kan inte frångämmas betydande indicievärde.

Det är vidare osannolikt att ett socialistiskt system, vare sig starkt centraliserat eller kooperativt, skulle kunna tolerera den omfattande, väl skyddade totala frihetssfär varförutan enstaka fri- och rättigheter — som säkert skulle i viss omfattning kunna medges — blir just "formella" friheter, som inte kostar regimen något. "Verkligheten", heter det som bekant, "är socialismens värsta fiende"; och "verkligheten" bjuder också vissa grundläggande socialistiska teser ett segt motstånd. För att hålla ett socialistiskt samhälle i skick krävs sannolikt täta korrigerande ingripanden mot denna verklighet. Detta i sin tur tycks kräva antingen en sluten självutnämnd elit eller ständigt återkommande revolutionära förlopp.

Ett hinder mot en reellt "demokratisk" socialism är sannolikt också socialismens karaktär av troslära och historieförklaring. Läran arbetar med uppfattningen om irreversibla förlopp, vilket redan det innefattar avgörande frihetsinskränkningar. Troskaraktären tycks vidare ha till följd att socialismen inte förmår utarbeta mekanismer för fredligt maktskifte ens mellan interna fraktioner: man har rätt eller fel, och var och en är skyldig att intill döden kämpa för det rätta.

Det fria samhället

Vid en jämförelse mellan kapitalism

med frihet och socialism med tvång blir till slut en jämförelse mellan systemens effekter på de enskilda människor som de producerar av väsentlig betydelse. Huruvida dessa människor kapitalismen frambringar borde vi kunna få reda på genom att blicka omkring oss. Det är kanske inte så uppbyggligt, men det är heller inte skrämmande. Den tonvikt på de privata dygderna som brukar beskrivas och förhållas såsom typisk för "borgerliga" samhällen — där dessa dygder är nödvändiga bla för att den på det hela taget föga övervakade privata avtalsmekanismen överhuvudtaget skall fungera — förefaller i varje fall mindre motbjudande än det evangelium, enligt vilket "endast det som tjänar Partiets sak i klasskampen är rätt, är sanning. Någon annan sanning finns inte."

Teser av sistnämnda slag, även väsentligt urvattnade, måste i sin omänsklighet i längden, om de predikas effektivt nog, totalt deformera systemets mänskliga produkter. Hur en "demokratisk" socialism skall kunna befria sig från dylik förkunnelse utan att löpa risken att en vacker dag utbytas mot ett annat system, vilket är inacceptabelt från socialistisk ståndpunkt, det är mer än jag begriper.

Behåller man blicken på människoproduktionen, är det två problem som i ett ännu någorlunda fritt och ännu i huvud-

sak kapitalistiskt samhälle som vårt ger anledning till en oro, som förmår betraktaren att ifrågasätta frihetens pris: det högspecialiserade monotona arbetets elände och utslagningen av en betydande minoritet från arbetslivet och därmed det normala samhällslivet. Skall man bedöma sådana fenomen riktigt, är det emellertid knappast rättvisande att jämföra med samhällen med Kinas eller Kubas ekonomiska nivå och struktur. Det rör sig sannolikt främst om följder av den teknologiska utvecklingen, som kan drabba även ett socialistiskt samhälle på motsvarande nivå. Att ett sådant kanske kan ha lättare att åtminstone ytligt och nödortfött komma till rätta med en del av dessa problem beror väl i stor utsträckning på dess väsentligt större arsenal av tvångsmedel och dess möjligheter att kommendera människor till arbete, som har karaktären av nödarbete och skenarbete. Det betyder inte att ett fritt samhälle skulle kunna med gott samvete lämna dessa frågor olösta.

Till det fria samhällets privilegier hör möjligheten att göra avvägningar. Men det vore en illusion att tro att man kan dosera frihet och tvång, enskild och offentlig beslutanderätt i vilka proportioner som helst och få önskat resultat. Den spak som de ansvariga manövrerar är tung och medger inte steglös inställning. "Mellanläge ger ej mellanvärme."